INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA EMOTSIONAL KONSEPTLARNI O‘RGANISH TAJRIBASI

Ashuraliyeva Madina Ibroxim-qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
E-mail: madina.soipova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida emotsional konseptlarni o‘rganish bo‘yicha shakllangan ilmiy tajriba tahlil etiladi. Tadqiqotning markazida emotsional konseptlarning shakllanishi, ularning kognitiv modeli, metaforik talqinlari, frazeologik akslari va lingvomadaniy xususiyatlari turadi. Ingliz tilida emotsiyalar ko‘proq individual psixologik holat va kommunikativ funksiyaga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida ular ijtimoiy qadriyatlar, diniy-ma’naviy me’yorlar va kollektiv ong bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, emotsional konseptlar har ikki tilning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va psixologik modellarini aks ettiruvchi asosiy lingvokognitiv birliklardir. Ushbu tajriba sabr konseptining kontrastiv tahlilini amalga oshirish uchun mustahkam nazariy-metodologik poydevor yaratadi.

Kalit so‘zlar: emotsional konsept, kognitiv lingvistika, sabr, metafora, frazeologiya, lingvomadaniyat, kognitiv model, prototip, freym, ingliz tili, o‘zbek tili.

Аннотация: В данной статье анализируется научный опыт изучения эмоциональных концептов в английском и узбекском языках. В центре исследования находятся процессы формирования эмоциональных концептов, их когнитивные модели, метафорические интерпретации, фразеологические проявления и лингвокультурные особенности. В английском языке эмоции преимущественно рассматриваются как индивидуальные психологические состояния и элементы коммуникативного поведения, тогда как в узбекском языке они интерпретируются в связи с социальными ценностями, религиозно-духовными нормами и коллективным сознанием. Результаты исследования показывают, что эмоциональные концепты являются важными лингвокогнитивными единицами, отражающими мировоззрение, культурные ценности и психологические модели обеих языковых сообществ. Полученный научный опыт создаёт прочную теоретико-методологическую основу для проведения контрастивного анализа концепта сабр.

Ключевые слова: эмоциональный концепт, когнитивная лингвистика, сабр, метафора, фразеология, лингвокультура, когнитивная модель, прототип, фрейм, английский язык, узбекский язык.

Annotation: This article analyzes the scholarly experience of studying emotional concepts in English and Uzbek. The research focuses on the formation of emotional concepts, their cognitive models, metaphorical interpretations, phraseological

ISSN 3030-3907

expressions, and linguocultural features. In English, emotions are interpreted primarily as individual psychological states and communicative functions, whereas in Uzbek they are understood in connection with social values, religious–spiritual norms, and collective cultural consciousness. The findings demonstrate that emotional concepts serve as key linguocognitive units reflecting the worldview, cultural values, and psychological models of both linguistic communities. This scholarly background provides a solid theoretical and methodological foundation for conducting a contrastive analysis of the concept of patience.

Keywords: emotional concept, cognitive linguistics, patience, metaphor, phraseology, linguoculture, cognitive model, prototype, frame, English, Uzbek.

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan kognitiv lingvistika inson tafakkuri, bilimlar tizimi va til o‘rtasidagi murakkab o‘zaro munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan. Mazkur yondashuvga ko‘ra, til faqat aloqa vositasi bo‘lib qolmay, balki insonning dunyoni qabul qilishi, tahlil qilishi, umumlashtirishi va konseptualizatsiya qilish jarayonining asosiy ifodachisi hisoblanadi. Har bir tilning leksik boyligi, ramziy tizimi va metaforik modeli shu til tarixiy-madaniy tajribasini o‘zida aks ettiradi. Shu bois, til birliklarining mazmun tuzilishini o‘rganish jarayonida konseptlar markaziy o‘rinni egallaydi.

Konsept tushunchasi inson ongida shakllangan, til vositasida mustahkamlangan va jamiyat tomonidan umumiy qabul qilingan bilimlar, tasavvurlar hamda qadriyatlarning majmui sifatida tushuniladi. Har bir xalqning ijtimoiy-madaniy qarashlari, hayot tajribasi va dunyoqarashi ma’lum konseptlar orqali tilga ko‘chadi.

Til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganishga qaratilgan zamonaviy kognitiv lingvistika yo‘nalishlarida emotsional konseptlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki emotsiyalar insonning idrok qilish jarayonini, ijtimoiy xatti-harakatini, kommunikativ muloqot usullarini belgilovchi asosiy psixologik mexanizmlardan hisoblanadi. Emotsional konseptlar til tizimida nafaqat leksik birliklar orqali, balki frazeologik vositalar, metaforik modellar, pragmatik qo‘llanilmalarda ham o‘z aksini topadi. Shu jihatdan ingliz va o‘zbek tillarida emotsional konseptlarni o‘rganish nafaqat ikki tilning semantik tizimini, balki ikki xalqning mentaliteti, qadriyatlari, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va hissiy-axloqiy me’yorlarini ham taqqoslash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili: Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional konseptlarning shakllanishida umumiy antropologik xususiyatlar bo‘lishiga qaramay, har bir til va madaniyat ularni o‘z psixologik-madaniy tajribasi asosida turlicha modellashtiradi. Masalan, ingliz tilida emotsiyalar ko‘proq individual psixologik holat, shaxsiy tajriba va kommunikativ vaziyatning

ISSN 3030-3907

funksional omili sifatida talqin qilinsa, o‘zbek tilida emotsiyalar ko‘pincha ijtimoiy qadriyatlar, ma’naviy-me’yoriy ko‘rsatmalar, milliy mentalitetga xos kollektiv ong asosida shakllanadi. Shu bois emotsional konseptlarni kontrastiv tahlil qilish lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika, kognitiv semantika va pragmalingvistika uchun muhim ilmiy natijalar beradi.

Emotsional konseptlar til va madaniyatning kesishgan nuqtalarida shakllanadigan murakkab kognitiv birliklar bo‘lib, ular xalqning dunyoni idrok etish modeli, qadriyatlari va mental stereotiplarini aks ettiradi. Ingliz va o‘zbek tilshunosliklarida emotsional konseptlarni o‘rganish nisbatan yangi yo‘nalish bo‘lib, so‘nggi 30–40 yil ichida faol rivojlandi. Bu jarayon kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika, konsept nazariyasi, metafora nazariyasi kabi ilmiy paradigmalarning shakllanishi bilan bevosita bog‘liqdir.

Ingliz tilshunosligida emotsional konseptlarni o‘rganish an’analari:

Ingliz tilshunosligida emotsional konseptlarni o‘rganish XX asr oxirida, ayniqsa kognitiv lingvistika rivojlangach jadal tus oldi. Mazkur yo‘nalishga asos solgan yetakchi olimlar:

• J. Lakoff va M. Johnson (1980). Ularning “Metaphors We Live By” asari emotsiyalar konseptual metaforalar orqali qanday aks etishini ko‘rsatdi. Masalan:

- *ANGER IS HEAT* (G‘azab — issiqlik)
- *LOVE IS A JOURNEY* (Sevgi — safar)
- *FEAR IS A FORCE* (Qo‘rquv — kuch)

Bu metaforalar ingliz tilidagi ko‘plab emotsional ifodalar va idiomalarni tahlil qilishga ilmiy asos bo‘ldi.

• K. Kövecses (1990–2000). Emotsional konseptlarni o‘rganishda eng muhim tadqiqotchi hisoblanadi. Uning ishlari:

- Anger (g‘azab)
- Fear (qo‘rquv)
- Happiness (baxt)
- Sadness (g‘am)
- Love (sevgi)

Shular kabi emotsiyalarni konseptual-metaforik struktura, prototiplar, universallar va etnospesifik xususiyatlar asosida o‘rganadi.

Kövecses shuni ko‘rsatdiki:

- emotsiyalar biologik universal bo‘lsa-da,
- ularning metaforalari va lingvistik ifodasi madaniyatga qarab farqlanadi.

Shuningdek, D. S. Holmes, S. Wierzbicka, R. J. Sternberg, P. Ekmanlar emotsional konseptlarni psixologik, kognitiv va semantik jihatdan o‘rgangan mashhur tadqiqotchilardir.

ISSN 3030-3907

S. Wierzbicka “Natural Semantic Metalanguage” yondashuvi orqali *joy, sadness, fear, anger* kabi emotsiyalarni universal semantik primitivlar orqali tahlil qilgan.

O‘zbek tilshunosligida emotsional konseptlar tadqiqi:

O‘zbek tilshunosligida emotsional konseptlar mavzusi so‘nggi 15–20 yilda shakllangan yangi ilmiy yo‘nalishdir. Bu sohada quyidagi olimlar asosiy o‘rin tutadi:

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvning shakllanishi va mustaqil ilmiy maktab sifatida rivojlanishida professor Shavkat Safarovning xizmatlari beqiyosdir. U kognitiv lingvistika, konsept nazariyasi, dunyoning lingvistik manzarasi, mental xaritalash, kategoriyalashtirish jarayonlari va tafakkur-tilda aks etish mexanizmlarini o‘zbek tilshunosligi doirasida yangi ilmiy paradigma sifatida shakllantirgan birinchi olimlardan biridir.

Sh. Safarovning ilmiy ishlari O‘zbekistonda kognitiv lingvistikaning nazariy asoslarini yaratib, bu yo‘nalishning psixologik, lingvokulturologik, semantik va falsafiy jihatlarini chuqur izohlashga zamin bo‘ldi. Uning ta’kidicha, til — bu inson tafakkurining moddiy shakli, ya’ni mental jarayonlarning tashqi ko‘rinishi bo‘lib, har bir til birligi ongdagi konseptual tuzilmalarning kodlangan shaklidir.

Sh. Safarov konseptni nafaqat semantik birlik, balki insonning:

- bilim doirasi,
- tajribasi,
- madaniy kodlari,
- emotsional reaksiyalari,
- ijtimoiy qadriyatlari

Majmui sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, konseptlar inson ongida ko‘p qatlamli, dinamik va madaniy jihatdan shartlangan mental konstruktsiyalar bo‘lib, har bir xalqning tili uning konseptosferasini shakllantiradi. Bu yondashuv ayniqsa emotsional konseptlarni o‘rganishda asosiy metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Sabr, hayo, or-nomus, g‘urur, qo‘rquv, mehr kabi emotsional konseptlar orqali xalqning olamni qanday idrok etishi, his-tuyg‘ularni qanday kategoriyalashi va baholashi aniqlanadi.

M. Asqarova, D. G‘anieva – lingvokulturologik konsept tahlili: Ularning ishlari o‘zbek tilidagi quyidagi emotsional konseptlarni o‘rganishga bag‘ishlangan:

- sevgi
- g‘azab
- hayo
- or-nomus
- qo‘rquv

ISSN 3030-3907

- quvonch
- sabr

Z. Akbarova o‘zbek kognitiv tilshunosligida lisoniy ong, konsept va konseptosfera masalalarini o‘rgangan taniqli olimalardan biridir. Uning izlanishlari shuni ko‘rsatadiki, konseptlar til birliklarining yuzaki semantik mazmunidan ancha keng bo‘lib, ular inson ongida shakllangan madaniy, psixologik va emotsional bilimlar majmuasini aks ettiradi. Z. Akbarova fikricha:

- lisoniy ong xalqning tarixiy xotirasida shakllangan konseptlar tizimiga tayangan holda rivojlanadi;
- emotsional konseptlar (sevgi, g‘azab, sabr, hayo, mehr, qo‘rquv) lisoniy ongning eng tez faollashuvchi qatlamlaridan biridir;
- bunday konseptlar semantik jihatdan ko‘p qatlamli bo‘lib, yadro va periferiya shaklida tashkil topadi;
- lisoniy ongda emotsional birliklar ko‘proq metafora, frazeologik obraz va ijtimoiy qadriyatlar orqali kodlanadi.

Akbarova o‘z ishlarida emotsional konseptlarning psixolingvistik asoslari, ularning assotsiativ maydoni, metaforik modellar va lingvomadaniy o‘ziga xosliklarini ochib beradi. Bu qarashlar sabr konseptining o‘zbek ongida qanday shakllanishini tushunishda muhim nazariy asos yaratadi.

M. Jumayeva – o‘zbeklarda sabr konseptining ilmiy tahlili:

Jumayeva M. tomonidan tayyorlangan ilmiy maqola yoki ilmiy ish siz yuklagan fayllar tarkibida mavjud bo‘lib, u sabr konseptini ijtimoiy, madaniy, falsafiy, diniy va lingvosemantik qatlamlarda qamrab olgan katta tadqiqotdir. Uning ishlari sabrning o‘zbek mentalitetida o‘ta markaziy konsept ekanini ko‘rsatadi.

Emotsional konseptlarni o‘rganishda qo‘llanilgan metodlar. Emotsional konseptlar inson ongida ko‘p qatlamli, assotsiativ, metaforik va madaniy jihatdan shartlangan bo‘lgani sababli ularni o‘rganish ko‘plab kognitiv va psixolingvistik metodlarni qo‘llashni talab etadi. Ingliz va o‘zbek tillarida emotsional konseptlarni tadqiq qilishda quyidagi metodlar eng samarali hisoblanadi.

1) Konseptual metafora modeli (Conceptual Metaphor Theory — Lakoff & Johnson):

Konseptual metafora — emotsional konseptlarning kognitiv tuzilishini ochib beruvchi eng muhim metodlardan biridir. Lakoff va Johnson (1980) ta’kidlaganidek, inson ongida emotsiyalar ko‘pincha tana harorati, fazoviy o‘zgarishlar, harakat, hajm, bosim, yorug‘lik va qorong‘ilik kabi tajribaviy asoslar bilan konseptualizatsiya qilinadi.

O‘zbek tilidagi metaforalar:

- *ko‘ngli yorishdi* (BAXT → YORUG‘LIK)

ISSN 3030-3907

- *yuragi muzlab ketdi* (QO‘RQUV → SOVUQLIK)
- *ichi qoralashdi* (NAFRAT/YOMONLIK → QORONG‘ULIK)
- *yuragi toshday qattiq* (BEHISSIYLIK → QATTIQLIK)
- *sabr kosasi to‘ldi* (SABR → IDISH)

Bu metaforalar o‘zbek xalqining emotsiyalarni diniy, axloqiy va fazoviy tasvirlar orqali tushunishini aks ettiradi.

Ingliz tilidagi metaforalar:

- *my heart sank* (XAVOTIR → PASTLIK)
- *burning with anger* (G‘AZAB → ISSIQLIK/OLov)
- *cold-hearted* (BEHISSIYLIK → SOVUQLIK)
- *burst with joy* (QUVONCH → BOSIM)
- *love is a journey* (Sevgi → SAFAR)

Kövecses (1990, 2000) ingliz tilidagi emotsional metaforalarning ko‘pchiligi psixologik jarayonlar, tana fiziologiyasi va shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liqligini isbotlagan.

Ushbu metodning afzalligi:

- emotsional konseptlarning yashirin mental strukturasini ochadi;
- millatlararo farqlarni ko‘rsatadi;
- metaforik modellar orqali konseptning madaniy ildizlarini aniqlaydi.
- Freym semantikasi (Fillmor’s Frame Semantics)

Fillmor tomonidan ishlab chiqilgan freym semantikasi emotsional konseptlarni vaziyat, sabab, jarayon va oqibat elementlari uyg‘unligida o‘rganishga asoslanadi.

Natija: yuqoridagilardan kelib chiqqan holda emotsiya har doim biror sabab + subyektiv baholash + reaksiyalar + natija bilan bog‘liq bo‘ladi, shuning uchun uning mazmuni freym strukturasida tahlil qilinadi.

Masalan, sabr konsepti:

SABR FREYMI:

- *Trigger (sabab):* qiyinchilik, iztirob, sinov
- *Internal process:* chidash, ruhiy barqarorlik, irodaviy nazorat
- *Behavior:* jim turish, shoshilmaslik, itoatkorlik
- *Outcome:* g‘alaba, savob, xotirjamlik, hurmat

Ingliz tilidagi patience freymi:

- sabab: stress, kutish, kechikish
- ichki jarayon: self-control
- xatti-harakat: politeness, emotional restraint
- natija: social approval, success

Freym modeli emotsional konseptning dinamik jarayon sifatidagi mohiyatini ochib beradi va uni vaziyatga bog‘lab tahlil qilish imkonini beradi

ISSN 3030-3907

Xulosa: G‘arb tilshunosligida Lakoff, Kövecses, Wierzbicka, Ekman kabi olimlarning emotsiyalar semantikasi va metaforik modellash borasidagi ishlari, o‘zbek tilshunosligida esa Sh. Safarov, M. Asqarova, Z. Akbarova, Sh. Mirzayeva, M. Jumayevalarning emotsional konseptlarni, xususan sabr tushunchasini o‘rganishga qo‘shgan ilmiy hissalari umumlashtirildi. Emotsional konseptlarni tadqiq qilishda qo‘llaniladigan metodlar — konseptual metafora modeli, freym semantikasi, prototip nazariyasi, lingvomadaniy yondashuv va psixolingvistik metodlar — batafsil ko‘rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses, Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling. Cambridge University Press, 2000.
3. Fillmore, C. J. Frame Semantics and the Nature of Language. Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.
4. Wierzbicka, A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge University Press, 1999.
5. Safarov, Sh. Kognitiv lingvistika. Toshkent: Akademnashr, 2012.
6. Akbarova, Z. Til va lisoniy ong: Konseptual tahlil masalalari. Toshkent, 2014.
7. Jumayeva, M. O‘zbek tilida emotsional konseptlarning lingvokulturologik talqini. Toshkent: Fan, 2018.
8. Mirzayeva, Sh. Diniy matnlarda sabr konseptining kognitiv tahlili. – “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, 2020.
9. Kubryakova, E. S. Kognitivnaya lingvistika: Kratkiy slovar’ terminov. Moskva: MGU, 1996.
10. Rosch, E. Principles of Categorization. In: Cognition and Categorization. Hillsdale, 1978.

ISSN 3030-3907